

כיצד

מודדים

היצירה החשובה והנודעת ביותר של הפוסק החב"די הנודע, הגאון רבי אברהם חיים נאה זצ"ל, היו הישיעורים שלו; המחקר ההלכתי-מדעי להמרת שיעורי התורה לשיטה המטרית. כמורה הוראה הוא נחשף יותר ויותר למבוכה של הציבור ביחס למדידות הלכתיות - לולב, ציצית וכו' - והחליט בליבו שאין מנוס מהמרת השיעורים לשיעורים המוכרים והנגישים | איך מדדו את השיעורים לכל אורך דברי ימי ישראל? מה היה חידושו הגדול של הרמב"ם? ועל מה נסב הפולמוס סביב השיעורים? | במלאות שבעים שנה לפטירתו של הגרא"ח נאה זצ"ל - מסנת מרתק לעולם המדידות ההלכתיות

| מנחם מענדל ברונפמן |

"שיעור ר' חיים נאה" | מסע מרתק לעולם ה'שיעורים'
וה'מדידות' במלאות 70 שנה לפטירת הפוסק החב"ד' הנוגע

מפעל ח
הגרי"ח נ
זצ

בשנות תק"נ

המוקדמות, באותן שנים בהן כתב אדמ"ר הזקן את ספר התניא, החל תהליך המעבר הבינלאומי לצורת מדידה בשיטה המטרית.

השיטה המטרית נקבעה לראשונה בצרפת. האקדמיה הלאומית למדעים של צרפת הגדירה אז, כי יחידת המידה למדידת מרחק (אורך) תהיה החלק ה-10,000,000 של המרחק על פני כדור הארץ מהקוטב הצפוני עד לקו המשווה (הקו הדמיוני המקיף את כדור הארץ באמצע הדרך בין הקוטב הצפוני לקוטב הדרומי) לאורך המרידיאן (הקו הדמיוני הנמתח על פני כדור הארץ מהקוטב הצפוני לקוטב הדרומי). היחידה הזאת הוזה נקראה מטו, מיוונית: מטרון - מידה.

המטר הוא הבסיס של השיטה המטרית למדידת גודל פיזיקלי, כמו היחידה למדידת שטח - מטר רבוע, היחידה למדידת נפח - ליטר, והיחידה למדידת משקל - גרם.

היום פשוט לנו מאוד למדוד, אבל איך מודדים דברים בעולם נטול מטרים? אחד הפתרונות הקדומים המקובלים והנפוצים - בוודאי בארץ ישראל, במצרים ובבבל - לבעיית המדידה בהעדר אמת מידה מוסכמת, הייתה שימוש באבזורים נגישים שיש לכל אחד, שגודלם הממוצע בדרך כלל זהה או דומה.

באופן זה, למידות אורך השתמשו

בשיטות מדידה המבוססות על אברים מגוף האדם - אמה, רגל, זרת; למידות נפח השתמשו בשיטות מדידה המבוססות על מין הצומח (למשל פירות מסוימים כמו זית, גרוגרת וכדו') וכן על ביצים; למידות משקל - משקלים שונים כגון פרוטה, שקל, סלע וכו'.

לצורך קיום הרבה מן המצוות

יש צורך בשימוש במדידה. כך

למשל, יש צורך במידה כדי להגדיר מהו

הגודל המינימלי של סוכה, של אתרוג וכדו'; מה

שיעור המרחק שמותר לצאת מן העיר בשבת; איזו כמות שמן צריכה מנחת מצורע עני להכיל - התורה כותבת "לוג", אבל מהו "לוג"; מה הסכום הנדרש לפדיון הבן?

את **עצם השיעורים** של המצוות קיבלנו הלכה למשה מסיני והם נתפרשו בדברי חז"ל, אך כיצד מפענחים אותם בעולם הריאלי? הדרך בה ביטאו לנו חז"ל שיעורים אלו הייתה באמצעות השיטה לביטוי יחידות המידה לשיעורים שנזכרו לעיל, שהייתה נהוגה באותה עת - למדידת אורך השתמשו ביחידה 'אמה' למשל, לנפח השתמשו ביחידה 'כזית' או כביצה. לימדונו שמרגע שאוכלים מאכל אסור

"תלו חכמים ז"ל השיעור בביצים ובפירות שהן קיימין בכל עת ואין משתנים" (שערי תשובה מ"ו, ציטוט מתשובה שכתב רב האי גאון).

הגר"ח נאה זצ"ל משתתף בכנסיה הגדולה בשנת תשי"ד

"ואני עשיתי מידה בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק ומצאתי הרביעית הנזכרת בכל התורה תכיל מן היין קרוב כ"ו כספים הנקראים דרהם בערבי, ומן המים קרוב לכ"ז דרהם"

מטבע דרהם עתיק

מגודל של זית ומעלה - עוברים על האיסור, לימדונו ש'לוג' הוא כנפח 6 ביצים, וכך הלאה וכך הלאה.

למעשה, בין השיעורים מתקיימים יחסים קבועים.

כך לדוגמא, בשיעורי האורך: 4 אצבעות הן טפח, 6

טפחים הם אמה; בשיעורי הנפח, כאמור, לוג הוא 6

ביצים, וממילא רביעית הלוג (הוא שיעור 'רביעית')

שכולנו מכירים, למשל הרביעית שצריכים לשתות

בקידוש) היא 1.5 ביצה.

שיטת ההמרה של הגאונים והרמב"ם

מאלו מובן שזו שיטת מדידה שהיא לא תמיד

קלה. יש בה פוטנציאל אדיר לסיבוכים. אכן, כבר בזמן הגאונים, מאות שנים בלבד אחרי חתימת התלמוד, אנו רואים שימוש ב'כלי עזר' נוספים לצורך אפסור מדידה בצורה נגישה. כך יש מהגאונים שתרגמו את המשקל של ביצה לפי משקל המטבע דרהם (שהיה המטבע הסחיר בזמנו).

הרמב"ם השתמש אף הוא במטבע דרהם - הדרהם המצרי (שהיה קל יותר מהדרהם הבבלי בכ"5%) - כדי לבצע המרה מאופן המדידה הקדום יותר לצורה שתהיה שימושית יותר בעבור בני זמנו. את ההמרה ערך הרמב"ם מאגודלים לדרהם.

הרמב"ם מתרגם את יחידת המשקל של שיעור חלה

ליחידת הנפח המתאימה לה כך: במדידה מדויקת

היא 10X10X3.1104 אגודלים (ובמדידה מדויקת

מעט פחות: 6 ועוד 7/9 האגודל) לכל

ממד. על מנת להפוך את המדידה הזו

למשהו מעשי בעבור הציבור, מציין

הרמב"ם כמה דרהמים מצריים (שהיו

יחידת המשקל בזמנו) של חומרים

שונים - מים, חיטה, קמח וכדומה

- דרושים על מנת ליצור יחידת

נפח של רביעית: "ואני עשיתי מידה

בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק

ומצאתי הרביעית הנזכרת בכל התורה

תכיל מן היין קרוב כ"ו כספים הנקראים

דרהם בערבי, ומן המים קרוב לכ"ז דרהם" -

כלומר, מידת רביעית שמצא הרמב"ם היא כמעט

27 דרהם.

עוד נחזור לרמב"ם. בשלב זה רק נאמר, שבכל

ארצות המזרח המטבע דרהם היה נפוץ ושמשי, ולכן

היו מודדים את מידות הנפח בהתאם לדרך שהציע

הרמב"ם. על אף שכבר בארצות המזרח "עלו" הקושי

שגילה הנודע ביהודה (להלן), הם כמוהו לא חלקו על

הכרעותיהם של הרמב"ם ושל רב הילאי גאון, "וכן

היו אבותינו רבותינו הרבנים הגדולים קדושים אשר

2. רב הילאי גאון כותב שביצה זה 16.6 דרהם בבלי. ספר האשכול (אלבק), ח"ב, עמ' 52.

3. בפירושו למשניות מסכת עדיות, פרק א' משנה ב'.

4. כפי שמציין הרב חיים פנחס בניהו בספרו 'מדות ושיעורי תורה', עמ' ר"ב, הנוסחה של הרמב"ם זכה בקידוש

לנוסחה של רב הילאי גאון, ואם כן אנו מוצאים מדידה

שיטתית זכה מזמן הגאונים עד זמן הרמב"ם.

בארץ המה מימי עולם ומשנים קדמוניות שכולם היו משערים שיעור רביעיית בז"ך (27) דרהם ששיעור במידת גודל אדם בינוני".

הניסוי המפתיע של הנודע ביהודה

בינתיים נקפוץ כמה מאות שנים קדימה, למזרח אירופה. יושב בפראג רבי יחזקאל לנדא, בעל הנודע ביהודה, ועושה ניסוי שמרעיד במידה רבה את עולם ההלכה.

כמו שצינינו קודם, לפני השיטה המטרית כל יחידת מידה נמדדה בדרך אחרת, אבל נוסחו נוסחאות שאפשרו יחסים ביניהם. כך קבע רב חסדא בגמרא (מסחים ק"ט, א') מעין נוסחה, לקביעת היחס בין שיעורי נפח (רביעית) לשיעורי אורך (אצבע) כדלהלן: 'רביעית של תורה - אצבעיים על אצבעיים ברום אצבעיים וחצי וחומש אצבע' - כלומר רביעית היא נפח של $2 \times 2 \times 2.7 = 10.8$ אצבעות מעוקבות.

הנודע ביהודה לומד את הנוסחה של כמות העומר (שיעור עיסה לחיוב הפרשת חלה) שמובאת בשו"ע. לפי נוסחה זו, כלי של 7 אצבעות פחות 2/9 אצבע, על 7 אצבעות פחות 2/9 אצבע, ברום

5. 'פתח הדביר' סי' ק"צ. אצל 'מדות ושיעורי תורה', עמ' ס"ה.

הפוסק הנודע הגר"ח נאה זצ"ל

7 אצבעות פחות 2/9 אצבע - צריך להכיל נפח של 43.2 ביצים בינוניות.

צריך לציין, שהשיעור הידוע של חלה כפי שהיה קבוע בפראג (כך כבר מדד בעל התוספות יום טוב) היה במשקל 'פינט' - מידת משקל ישנה בפראג שניתן היה למדוד על פיה (הנודע ביהודה מציין שהוא מצא ששיעור חלה אפילו קצת פחות מפינט), כלומר, הם בדקו ומצאו שהמשקל של 43.2 ביצים = פינט (או קצת פחות מפינט).

הנודע ביהודה החליט לעשות ניסוי. הוא מילא בכלי מים במשקל פינט. בנוסף, הוא בנה כלי בגודל מספר האצבעות שציין השולחן ערוך ((6.777x6.777x6.777). אז הוא לקח את המים שהוא שקל, והכניס אותם לכלי שהוא בנה. לכאורה, הייתה צריכה להיות התאמה מושלמת בין המדידה לפי ביצים לבין המדידה לפי אצבעות.

לתדהמתו, הוא גילה שהמים ממלאים בדיוק חצי מהכלי שהוא בנה. זאת אומרת, שאם מודדים את הנפח לפי אצבעות, הנפח כפול מכאשר מודדים לפי ביצים!

ראו תרשים (מתוך מאמרו של ר' יאיר טרשנסקי):

זו דרמה גדולה, מפני שכאמור צריכה להיות חפיפה בין שתי צורת המדידה. הנודע ביהודה כותב שלאור

6. יאיר טרשנסקי: 'שיעור הגר"ח - השיעור הקטן ביותר?'

נפש משפחה האון הוטיק ויוקרה בהרי גאורגיה

חדרים אחרונים

7 ימים מלאים, אטרקציות לכל המשפחה.
נופים עוצרי נשימה, חוויה קולינרית.

מסלול א: י"א-י"ח אב 15-22/8
מסלול ב: י"ח-כ"ה אב 22-29/8

מיציה קולינריה
אם השף
מאיר כהן

באטומי
8-12/9 ה' ט' אלול
₪ 4900

בודפשט
1-9/9 כ"ח אב-ב' אלול
₪ 5900

גאורגיה
15-22/8 י"א י"ח אב
חולות ארבע
₪ 7900

הינצ'וונה
22-26/9 י"ט-כ"ג אלול
₪ 6500

טיווי פרימיום
אנשים ופנא
קיץ 2024

טיסות | הסעות | מלון | אטרקציות | ארוחות ברמה וכשרות מהודרת | הדרכה בעברית
הכל כאלו בחינם!

03-3020018
daniel0534700250@gmail.com

0534-700-250

זה, ולכבוד יום היארצייט המיוחד הזה מוקדשת רשימה זו, העוסקת במפעלו הייחודי ביותר – אפשר לומר אפילו הדרמטי ביותר – זה שגם הקנה לו שם עולם.

מאחר שהיה ארץ ישראל, למרות מוצאו האשכנזי, היה הרב נאה חשוף לשיטת ההמרה הגאוונית והרמב"מית – שהייתה מקובלת על כל הפוסקים בארצות המזרח וכמובן גם רבי יוסף קארו בעל השו"ע, החיד"א, מנהג שהוגדר על ידי המשנה ברורה גם כ"מנהג העולם" – זו הממירה מהמידות הקדומות ליחידת המשקל על פי מטבע דרהם.

בהקשר הזה צריך להבין, שמטבע הדרהם היה 'הילך חוקי' הן בתקופת הגאונים, הן בתקופת הרמב"ם הן בתקופת השו"ע וגם אחר כך, וניתן היה להשיג את המטבע הזה ולשקול אותו גם בזמנו של הרב נאה. על יסוד זה החליט הרב נאה לבצע המרה לשיטה המטרית, וזאת באמצעות המהלך הבא: הוא מצא ששיעור משקל המטבע דרהם הוא 3.2, והסיק כי זה היה משקלו גם בזמן הרמב"ם. אם כן, לפי הנוסחה של הרמב"ם, שרביעית שווה כ-27 מטבעות, יוצא ששיעור הרביעית הוא 86.4 סמ"ק (27x3.2), ואם כנוסחה של רב חסדא רביעית = 10.8 אצבעות (מעוקבות), נמצא ששיעור אצבע הוא 2 סמ"ק (2x2x2x10.8 = 86.4).

לפי חשבון זה מתיישבת הסתירה שמצא הנודע ביהודה. הנודע ביהודה מדד את האצבע שלו, לפי חשבון שבמידה רטרואקטיבית עולה 2.4 ס"מ, בעוד ששיעור אצבע צריך להיות 2 ס"מ. לפי החשבון של הרב נאה, נפח ביצה הוא כ-57 סמ"ק³, ואמה היא 48 ס"מ – שיעורים שהרבה יותר מתיישבים גם עם המציאות בשטח (אם נמדוד כיום אמה בינונית של אדם מבוגר היא תהיה 48 ס"מ כשיעור הגר"ח נאה, ולא 60 ס"מ כשיטת הנודע ביהודה; אם נמדוד ביצה בינונית היא הרבה יותר קרובה בשיעורה ל-57 סמ"ק מאשר ל-100 סמ"ק לפי החשבון שעולה משיטת הנודע ביהודה).

המקור המרכזי של הרב נאה הוא אפוא המסורת, וכפי שכתב: "מהנוהג המקובל בארץ ישראל מזמן השולחן ערוך עד היום לשער שיעור חלה בקמל תק"כ [520] דרהם... מוכח בעליל שהדרהם לא נשתנה מימי הרמב"ם ז"ל עד היום, והמשקל שאנו קוראים דרהם הוא אותו הדרהם המצרי של הרמב"ם ז"ל, ואין בזה שום ספק. ועל כגון דא נאמר: שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך, ופוק חזי מאי עמא דבר. ומכל מקום ליתר שאת נוכיח זה בראיות מדברי הפוסקים".

ומעניין לציין בהקשר הזה שהרבי כתב באיגרת

- כפי שכותב הרב חיים פנחס ביניש בספרו 'שיעורים ומידות בתורה', שקילת מטבעות מזמן הרמב"ם הנמצאים במזיאונים העלתה, כי מטבעות דרהם בתקופה זו שקלו אפילו מעט פחות מהדרהם הטורקי שמדד הרב נאה.
- מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות (עדיפות פ"א מ"ב, כלים פ"ב מ"ב, הקדמה למסכת מנחות) עולה במפורש ששיעור ביצה הוא נפח של מים שמשקלם קרוב ל-18 דרהם, ואם דרהם שוקל 3.2 גרם הרי ששיעור ביצה הוא 57.6 סמ"ק (18x3.2).

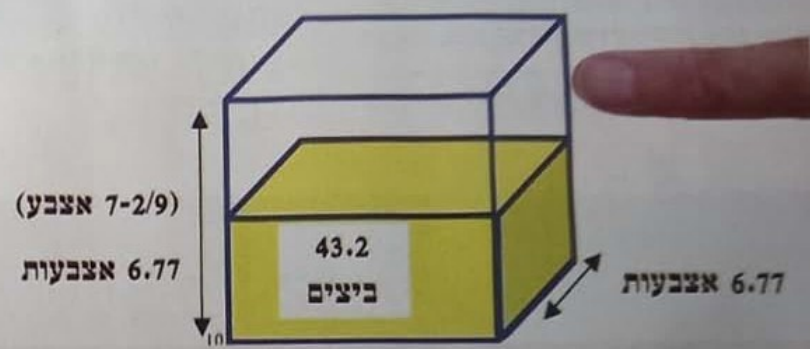
תוצאות הניסוי, יש להסיק אחת מן השתיים: או שהאגודלים שלנו נהיו גדולים יותר ביחס לאגודלים שבזמן התלמוד, או שהביצים שלנו נעשו קטנות יותר מזמן התלמוד.

הנודע ביהודה מגיע למסקנה מעניינת: מאחר שלא יכול להיות שהאגודלים גדלו, כי "דוע שהדורות הולכים ומתמעטים", לכן מן ההכרח שהביצים קטנו בחצי.

התוצאה ההלכתית הנובעת מהדברים היא מרחיקת לכת ומרעושה – מעכשיו, בכל מדידה לפי ביצים, יש להכפיל בשתיים. בהתאם לכך, אם עד עכשיו רביעית הייתה בשיעור 1.5 ביצה, הרי שזה שיעור הביצה "המקורית" בזמן התלמוד, שהייתה כפולה בגודלה מהביצה של ימינו, ולכן השיעור האמיתי של רביעית הוא 3 ביצים.

הגאון המקורי החלוצי

לאט לאט אנחנו מתקרבים לסיבה שבגללה המאמר על שיעורי תורה נבחר להופיע בגיליון זה

תרשים שמדמה את הניסוי של הנודע ביהודה (מתוך מאמרו ר' יאיר טרשנסקי)

"מהנוהג המקובל בארץ ישראל מזמן השולחן ערוך עד היום לשער שיעור חלה בקמל תק"כ [520] דרהם... מוכח בעליל שהדרהם לא נשתנה מימי הרמב"ם ז"ל עד היום.. ואין בזה שום ספק. ועל כגון דא נאמר: שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך"

ויותר למבוכה של הציבור ביחס למדידות הלכתיות – לולב, ציצית וכו' – והחליט בליבו שאין מנוס מהמרת השיעורים לשיעורים המוכרים והנגישים. לפני כשבוע ציינו 70 לפטירת גאון מקורי וחלוצי

של 'כפר חב"ד'... מה שאנו רואים עד כה, שבהעדר יחידת מידה אבסולוטית וקבועה, נוצרה בעיית מדידה קשה. הבעיה של הנודע ביהודה כמובן נולדה מהעובדה שהוא לקח כלי מדידה בלתי מוחלטים, שניתן לטעון עליהם טענות שונות – שהם גדלו או קטנו במהלך הזמן.

לסיפור הזה נכנס גאון חב"ד ארץ-ישראלי, נכד של אחד מה'חוזרים' של אדמו"ר הצמח צדק שהיה גם ידו של אדמו"ר מהר"ש – הלוא הוא רבי אברהם חיים נאה. הרב נאה היה תלמיד חכם ענק, ובעיקר – איש מקורי מאוד, פרויקטור, שלצד הלמדנות העיונית המופלגה ניחן בכישורי מחקר מדעיים אמפיריים. הוא היה מחלוצי המחקר שעל שולחן ערוך אדמו"ר הזקן, ובמסגרת מחקריו ניתח את פסיקותיו של אדמו"ר הזקן בסידורו (הפסיקות המאוחרות יותר) מול הפסיקות שבשו"ע אדמו"ר הזקן, ובכלל – היה מחלוצי הנגשת ההלכה לקהלים רחבים.

ואולם המפעל החשוב ביותר בו נקט, היה המחקר ההלכתי-מדעי להמרת שיעורי התורה לשיטה המטרית. כמורה הוראה הוא נחשף יותר

קודש: "בנוגע לשיעורים - ראה ספר שיעורי תורה (לחוב נאה - ירושלים, תש"ז), בו מבוארת שיטת ה"ב ד' בה".

הפולמוס

מיד אחרי שמרסם את מחקרו זה, הפורס את ההמרה משיטות המדידה ההלכתיות הקדמוניות לשיטות ההמרה המטרית, קמו אלו שבאו להגן על שיטת התמרה של הצ"ח. בראשם עמד החזו"א ויטו הסטייפלער.

אפשר לומר ששיקף הטענה המרכזית שלהם הייתה, שאי אפשר לסטות מהמדידה של גדול עולם כמו הנודע ביהודה. לשיטתם, ההנחה של הרב נאה שהשיעורים אינם משתנים - אינה נכונה, וכך גם ההסתמכות של הרב נאה על מנהג ישראל מעל אלף שנה אינה נכונה. לא נאריך בשיטת החזו"א, רק נסיף ונאמר שלשיטתו אין כל חשיבות לדרהם של הרמב"ם, מפני שהשיעורים צריכים להיקבע כל תקופה על פי הגדלים הטבעיים שלה, ובימינו, אחרי שנקבעה ההלכה על ידי הנודע ביהודה - אי אפשר לסטות ממנה. העובדה ש"דלת העם" ממשיך לנהוג במנהג אחר, אינה מלמדת שום דבר לשיטתו.

הפולמוס הלך והתפתח, המצדדים בשיטת החזו"א הוציאו ספרים לתמוך את גישתם, והרב נאה השיב עליהם כרב תוקפו בספרים משלו - ופרשת הדברים מסופרת יפה בספר 'נודע בשיעורים' - הביוגרפיה של הרב שני"ז ברגר על הרב נאה.

בשלב מסוים התכתב החזו"א עם הרב נאה והביע ביטחון גמור בשיטתו הוא, למרות הראיות המשמעותיות של הרב נאה: "לבי אנסני, ולבי אומר לי, כי מידת אגודל בינוני הוא 2.5 ס"מ". הרב נאה, לפי אחת העדויות, התרעם על דברים אלו באמרו: "אני הבאתי שלל מקורות לרבות ירושלמי מפורש, ואילו החזו"א הציג לי כנגד זה את ליבו..."

המסורת והנתונים מן המציאות

האמת היא שבנוסף להיבט המסורתי, עם הזמן זה הולך ומתברר יותר ויותר, כאשר העובדות בשטח תומכות דווקא בשיעור המסורתי כפי שניסח אותו הרב נאה. אפשר כמובן להחמיק, בפרט כשמדובר במצוות מהתורה ובפרט שאכן נשענים על שיטת גאון עולם בישראל הוא ניהו הנודע ביהודה, אבל יחד עם זאת אין בכך משום הצדק למחוק ולהכחיש את המסורת, את הנתונים ואת העובדות.

ראשית, השיעור המסורתי לא היה נחלת "דלת העם" בלבד, חלילה וחלילה, אלא היה מפורק ונתמך על ידי גדולי העולם. כך כותב בעל "משנה הלכות (ח"ח סי' קצ"ד)": "ראה ראינו מרבתינו ואבותינו דור אחר דור גדולים גאונים וצדיקים שלא החמירו בשיעורין... האין זה נוכל לומר שכל העולם כולו, חכמים וגאונים וצדיקים, כולם שכחו השיעור שקיבלו ונהגו בו יום ויום ואבותינו מסרו לנו ואב מסר לבנו עד משה רבינו?! - וכן ראינו אצל רבותינו

מימין לשמאל: ר' לייב לויין עורך ומייסד 'המודיע', הגרא"ח נאה, הרב יצחק מאיר לויין - יו"ר אגודת ישראל (ארכיון הר"מ לויין)

זהב), "וכך הוא גם כיום". ובכן, לאור דברי ה'כפתור ופרח' - האם ייתכן שגם השיעורה וגם החורב, גם הדרהם וגם הצתקאל קטנו ביחס שווה במקביל! מן ההכרח שלא חל שינוי בין הדרהם של הרמב"ם לדרהם של ה'כפתור ופרח', ובין השיעורה שבזמן הרמב"ם לשיעורה שבזמן ה'כפתור ופרח' ובין החורב של הרמב"ם לזה של ה'כפתור ופרח' - ובוודאי שלא חל שינוי אחד בשלושתם.

מה שמעניין במיוחד הם מחקרים שנערכו בתקופה האחרונה. לאחרונה פרסם פרופ' זוהר עמר מאמר מרתק על תגליות ארכיאולוגיות - זיתים מהזמן הקדום וקליפות ביצים וביצים שלמות שנמצאו מהזמן הקדום. בדיקת הממוצע של נפח הביצים שנמצאו בתקופת חז"ל (בכל מיני מקומות) העלתה ממוצע של 41.2 סמ"ק, ונפח ביצה שנמצאה משלהי הבית הראשון בעיר דוד בירושלים היה 44.4 סמ"ק. כלומר, הביצים של הזמן העתיק לא התקרבו בשום צורה לנפח של 100 סמ"ק...

בשולי הדברים נעיר שתי הערות נוספות למבקשים להרחיב עוד את עיונם (ומיותר לומר שלא נגענו בסוגייה זו כולה אלא בקצה מזלג).

כפי שהראה הרב ביניש ועוד אחרים, ייתכן שהמשקל האמיתי של הדרהם המצרי (בניגוד לטורקי אותו מדד הרב נאה) היה כ-3 גרם ולא כ-3.2 גרם. תוצאה זו אפילו מקרבת אותנו יותר לממצאים הארכיאולוגיים.

בנוגע לשאלת אופן מדידת האצבע - שהיא נקודת קושי מסוימת בשיטת הרב נאה - מוצע לעיין במאמר של מר טרשנסקי ובמאמרו של סבו פרופ' א"י גרינפילד בקובץ מוריה גיליון י"א עמ' נ"ט-פ"ב, שם מוצעים פתרונות מעניינים לנושא. הרב נאה עצמו כותב שלא ברור "מהו נקרא אגודל בינוני ובאיזה מקום מהאגודל נמדוד אם במקום הרחב או בקצר", ומן ההכרח ללכת לפי הנוסחאות.

הרב נאה נשען על המסורת. הוא מבסס אותה באופן חזק מאוד. ייתכן שאלמלא מפעלו ההלוצי ואילו לא הקדים את ה"מחמירים", היעדר המסורתית שהייתה מקובלת בעם ישראל מאז ומעולם הייתה חלילה אובדת בתהום נשית.

הצדיקים והחסידיים תלמידי הגר"א... ולפני המלחמה רב ורובא דעמלא ורובא דרובא לא נהגו בחומרא זו ואולי אחד מיוחד לעצמו בצנעא אבל כולא עלמא יצאו ביד רבותינו".

כ"ק אדמו"ר הפני מנחם מגור כתב (בהסכמה לספר 'שיעורי ומידות תורה'): "ואני ראיתי לכ"ק אאמור"ר זצ"ל ולאחרי מן כ"ק הבית ישראל זצ"ל אשר מדד בשבילו גבי בשיעור חצי מג' ביצים בינוניות והיה בערך 87 - 88 ג' - עוד בחו"ל לפני המלחמה... וכך נהגו תמיד אצלנו לסמוך על שיעור זה שהיה מקובלות מדורות מגדולי גאוני וצדיקי קמאי".

הגר"ש אלישיב, מגדולי הפוסקים הליטאים, כתב (קובץ תשובות ח"ב סי' ל) בהאי לישנא: "כבר הודעתי דעתי שהשיעור המקובל ושכך נהגו ונוהגים הוא השיעור של ר"ח נאה ז"ל". וכך נהג גם כידוע הפוסק הגדול הגרש"ז אורבך זצ"ל.

אם כן, ברור שגם המסורת ה"אשכנזית" - שלא לדבר על המסורת הספרדית (עד פוסקי דורנו הספרדיים ובראשם הגר"ע יוסף) - הייתה כל השנים לפי השיעור שהציג הרב נאה, ולא לפי החומרה של ה'נודע ביהודה', שהתפתחה בעקבות הניסוי האמור ואשר בעקבותיה למעשה ביקש לשנות את המסורת הנהוגה מדורי דורות.

(בהקשר הזה רק נציין, כי על פי חסידות וקבלה כוחו של מנהג ישראל נעלה ביותר, דווקא מצד היותו מנהג ישראל, והרבי כידוע הדגיש זאת אין סוף פעמים).

גם מהבחינה הריאלית המציאותית - כפי שמציינים כמה מגדולי הפוסקים - הרי שמן ההכרח שהרב נאה צודק ושלא התרחש שינוי כה דרמטי (הקטנת ביצה בחצי!). קודם כל, הרב נאה עצמו מביא ראיה מעניינת לכך: בספר כפתור ופרח כתב, שהדרהם של הרמב"ם משקלו 16 חרוב המכונה קירט, וכל קירט משקלו 4 גרעיני שיעורה, אם כן דרהם = 64 שיעורים, וכך הוא גם כיום, שצורפי הזהב שוקלים דרהם על ידי 16 גרעיני חורב המכונים קירט, שמשקלם 4 גרעיני שיעורה. וה'כפתור ופרח' מוסיף וכותב: דרהם וחצי הוא "צתקאל" (דינר